

Vitalii Bondarchuk

KULTURKIRCHNE ABO ЦЕРКВИ СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ І ГРОШЕЙ

Досліджується питання про здатність збереження своєї ідентичності Церквою під час трансформації її діяльності у секуляризованому середовищі. Знайшла підтвердження теза, що Церква може запозичувати раніше не властиві для неї інструменти діяльності й інтегруватися у суміжні, навіть конкурентні, суспільні сфери. Однак переваги перейнятого не можна відділити від його ж недоліків і Церква стикається з ними. Територіальними рамками дослідження було обрано Німеччину де релігія, порівняно з деякими іншими європейськими країнами, сприймається більш компліментарно.

Ключові слова: Церква, ідентичність, культура, релігія, громада, соціум, храм, музей, виставка.

Vitalii Bondarchuk

KULTURKIRCHNE OR CHURCHES OF CONTEMPORARY GERMANY IN SEARCH OF IDENTITY AND MONEY

The present study examines the Church's ability to preserve its identity during the transformation of its activities in a secularised environment. The hypothesis that religious institutions can adopt novel instruments and assimilate them into associated social domains, which are sometimes even competitive, has been substantiated. Nevertheless, it is imperative to acknowledge that the advantages of what has been adopted cannot be separated from its disadvantages, and the Church must confront these challenges. The present study has been conducted within the territorial framework of Germany, a country in which religious adherence is perceived to be more complacent than in some other European countries.

Keywords: Church, identity, culture, religion, community, society, temple, museum, exhibition

Прихід XXI ст. ще раз нагадав, що секуляризація хоча й має низку переваг але не позбавлена і недоліків. У пошуках їх вирішення варто звернутися і до досвіду «жертви» цього процесу – Церкви. Роблячи термінологічні уточнення зазначимо, що у цьому повідомленні під нею розуміємо певне число людей об'єднаних однією вірою, а під «церква» (з малої літери) – культову споруду. Повертаючись же до магістральної лінії викладу матеріалу слід констатувати, що більше чи менше але Церква продовжує впливати на життя людей. Зокрема й через те, що на думку ученого Олівера Беннета (Oliver Bennett) розуміння поняття культурної політики було розширене так, що його стало майже неможливо відрізнити від соціального¹. Він також твердить, що у постмодерному світі перелік агентів культурної політики, як і саме її поняття, розширюється і до звичних держави і корпоративного сектору додаються ще, наприклад, релігійні організації і мафія².

Врешті символічно але саме на досить примирливій зустрічі Юргена Габермаса і Джозефа Ратцінгера (згодом – Папа Бенедикт XVI) перший визнав можливість того, що секуляризація суспільства «вийде з-під контролю», а джерела солідарності громадян, від яких залежать ліберальні суспільні структури, повністю вичерпаються. Також Габермас вказав, що саме релігійні спільноти зберегли недоторканим «те, що було втрачено в інших місцях»³. І тут доречною виглядає теза Жан-Поля Мартінона (Jean-Paul Martinon) (хоча висловив він її зовсім з іншого приводу – досліджуючи майбутнє музеїв). Учений вказує на те, що втрата сили Церквою призвела до зміни нашого бачення майбутнього. Адже раніше майбутнє було єдиним – кінець світу. Зараз же прогнози прийшли на зміну пророцтвам⁴. Ця думка і висловлення

¹ Bennett O. On religion and cultural policy: notes on the Roman Catholic Church. *International Journal of Cultural Policy*. 2009. Vol. 15, N 2. P. 3.

² Ibid. P. 4.

³ Ibid. P. 11-12.

⁴ Martinon J.-P. The Museum's Fourth Future. *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*. 2023. Vol. 7, N 1. P. 109.

Ратцінгером побоювань на згаданій зустрічі щодо «диктатури релятивізму»⁵ ще більше актуалізують необхідність дослідження піднятої проблеми.

Наразі її територіальні рамки було звужено до Німеччини. Той же Беннет вказує, що, наприклад, у зіткненні науки і релігії ця країна займає особливе місце. Саме тут є поняття і традиція *kulturprotestantism*. На відміну від британських німецькі філософи релігію сприймають більш серйозно. Тому саме у Німеччині (Католицька академія Баварії) і змогли подискутувати Юрген Габермас і Джозеф Ратцінгер – уособлення ліберального і доктринального⁶.

Власне саме у німецькомовному середовищі присутній, винесений у назву повідомлення, ще поки не досить окреслений термін «*Kulturkirche*» (дослівно: Культурна церква). Він означає, що будівлі Церкви в т. ч. церкви використовуються для організації і проведення в них заходів пов'язаних із мистецтвом і (чи) соціальною підтримкою (див. напр: *Kulturkirche*⁷ 2025; *Kultur*⁸ in Kirchen).

Першим вибіркоким прикладом варто привести церкву у одному з районів м. Дуйсбург (Duisburg) – Беккерверті (Beeckerwerth), яка виступає майданчиком для низки культурних заходів. Щоб потрапити на них треба платити: ціни на квитки на найбільш популярний «Чарівний мюзикл» коливаються від 21 до 46 євро⁹. Показово, що велика кількість місць є зарезервованими фактично за півроку до дати показів мюзиклу – жовтень і листопад 2025 р. Промовистою деталлю є і те, що глядацький зал у церкві поділено на 6 цінових зон включно з зоною VIP.¹⁰ Може скластися враження, що Церква вже ніяк не причетна до того, що твориться у її приміщенні але там же

⁵ Bennet O. On religion and... P. 11-12.

⁶ Ibid. P. 11.

⁷ KulturKirche2025 – Die Kirchen in der Kulturhauptstadtregion Chemnitz 2025. URL: <https://kulturkirche2025.de/> (date of access: 06.05.2025).

⁸ Kultur in Kirchen URL: <https://kulturkirchen.com/> (date of access: 06.05.2025).

⁹ Die Show 2025. *KulturKirche Beeckerwerth*. URL: <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> (date of access: 06.05.2025).

¹⁰ Die Show 2025. *KulturKirche Beeckerwerth*. URL: <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> (date of access: 06.05.2025).

на сайті (з самого низу, під знаком авторського права) указано: «KulturKirche.ruhr – це інноваційний проект, спонсором якого є єпархія Ессена»¹¹. Сама єпархія входить до складу Католицької Церкви у Німеччині.

Насправді гроші виступають критерієм «кращості» місця не лише в Церкві, а й для Церкви. Її громади, які бажають реалізувати певний культурний проект можуть отримати для цього кошти від фонду-грантодавця. Їх надання і розподіл він, звичайно, робить на конкурсній основі. Наприклад, з 2025 по 2029 рр., 4 церкви отримують загалом 240 тис. євро. Такими стали Лютеранська церква Св. Павла, Бремерхафен-Лехе (Bremerhaven-Lehe), церква Сент-Джонс в Геттінгені (Göttingen), лютеранська церква Св. Марка в Ганновері (Hannover) і євангелічно-лютеранська церква Св. Якобі в Гільдесгаймі (Hildesheim). Меншу суму – 15 тис. євро отримуватиме церква у Куксхафен-Хадельн (Cuxhaven-Hadeln). Ще 18 церков із яких окремо виділяють сільські (6 шт.) отримували певне фінансування протягом 2024 р.¹²

Грантодавцями цих проектів виступають Євангелічно-Лютеранська Церква Ганновера та Фонд Ганса Ліле. Роблять вони це з 2013 р. Фінансування надають по двом категоріям. Першою є «проекти, які сприяють професійним зустрічам із сучасним мистецтвом і культурою та спрямовані на співпрацю з нецерковними культурними організаціями». Другою ж «низькопорогові культурні пропозиції для нетворкінгу, особливо в сільській місцевості, які спрямовані на співпрацю церковних спільнот, наприклад, з асоціаціями чи ініціативами». Значну частину фінансування Фонду Ганса Ліле надає регіональний синод Євангелічно-Лютеранської Церкви Ганновера. А сам фонд і регіональні церковні організації тісно співпрацюють, як у консультуванні та підтримці заявників, так і в роботі журі¹³.

Використання грошей і їх кількості як одного з критеріїв культурної діяльності Церкви звісно дає для неї низку переваг –

¹¹ KulturKirche Beeckerwerth. URL: <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> (date of access: 06.05.2025).

¹² Kulturarbeit in Kirhen – Kulturkirchen. URL: <https://www.kultur-kirche.de/> (date of access: 06.05.2025).

¹³ Ibid.

те, що міряється числами є яснішим і конкретнішим. Але ця перевага можлива за однієї умови – поки ці гроші (більше чи менше) є в наявності. Їх відсутність стає проблемою і Церквам доводиться вдаватися до кроку, який у попередні етапи їх існування був, напевне, неможливим – закривати Kulturkirche. Так, Церковний комітет Бременської євангелічної церкви рекомендував Церковному конгресу закрити відділ Kulturkirche з 31 грудня 2023 р. Причина – брак фінансування¹⁴. Такі радикальні кроки дещо суперечать досить компліментарним прикладам, які наводить Олівер Беннет розповідаючи про потіснення традиційно домінантного впливу держави у сфері культурної політики корпоративним сектором¹⁵.

За таких умов найголовнішим для науки у цих діях церковників є їх обґрунтування і пояснення представниками Церкви – навіщо їх організація вдалася до такого?

У вже згаданому Фонді Ганса Ліле свою діяльність обґрунтують наступним чином: «Культура не може замінити Церкву, але Церква не може обійтися без культури». Там вважають, що інтерпретація реальності сучасними мистецтвом і культурою буде корисною для місії Церкви¹⁶.

Інші церковники вказують дуже широкий набір причин зміни їх ролі. Так, католицький священник з м. Кельн вказує, що одна з причин є цілком прикладна – необхідність знайти застосування церквам, що стоять порожні, бо вірян для них просто немає. Проте одночасно називає причини зовсім іншого типу: двохтисячолітні історичні зв'язки Церкви і культури й необхідність пастирського служіння¹⁷.

¹⁴ Kirchengausschuss empfiehlt Aufgabe der Kulturkirche. *Bremische Evangelische Kirche*. 05.05.2023. URL: <https://www.kirche-bremen.de/aktuelles/presse-service/nachrichten-details/kirchengausschuss-empfoehlt-aufgabe-der-kulturkirche/> (date of access: 13.03.2025).

¹⁵ Bennet O. On religion and... P. 1-2.

¹⁶ Kulturarbeit in Kirchen – Kulturkirchen. URL: <https://www.kultur-kirche.de/> (date of access: 06.05.2025).

¹⁷ Tomasetti B. «Eine von möglichen Antworten auf die Sehnsucht der Menschen». *Domradio.de*. 29.08.2019. URL: <https://www.domradio.de/artikel/eine-von-moeglichen-antworten-auf-die-sehnsucht-der-menschen-was-ist-eigentlich-eine> (date of access: 06.05.2025).

Сайт однієї з протестантських церков у тому ж м. Кельн наголошує, що є «культурним майданчиком, який пропонує нові аспекти концертів, заходів, читань, комедії та кабаре, кіно та мистецтва»¹⁸. Завбачливо для потенційних орендарів детально розписано всі особливості і переваги приміщення церкви аж до наявного світлового і звукового обладнання. А католицька церква у одному з районів Дуйсбурга (Duisburg) – Беккерверті (Beeckerwerth) свою діяльність обґрунтовує необхідністю «збагачення соціального життя району», вона вказує, що «люди збираються тут, щоб насолодитися музикою, мистецтвом і культурою у всіх її проявах»¹⁹. Робимо проміжний підсумок, що загалом ці обґрунтування об'єднуються головню навколо соціального служіння Церкви.

Проте перетворення церков з місць культу на концертні майданчики є не найяскравішим прикладом адаптації Церкви до суспільно-культурних змін. Тут все ж таки Церква ще дотримується певної окремішності і відстороненості. Куди більше вона виявляється інтегрованою у культурну діяльність під час участі у іншій активності – виставковій. І вона (ця діяльність) тут же ставить ще одне нагальне питання: за таких умов – чи суть Церкви не почне розчинятися у змісті запозиченого нею? Вивчення фактографії дозволяє припустити, що ні. Мова йде про конфлікт у 2012 р. навколо двох виставок в м. Кассель (Kassel). Однією була щоп'ятирічна «Documenta». Це так звана виставка-блокбастер: число її митців-учасників міряється сотнями, виставлених ними експонатів може досягати тисяч, а лік відвідувачів йде вже на сотні тисяч. Інша була куди скромніша, її організатором була місцева католицька громада (так – Церква виявилася здатною займатися і таким, більше притаманним для музеїв, видом діяльності). Свою церкву вона дозволила використати як виставковий простір для скульптур Стефана Балкенгола (Stephan Balkenhol). Одну з них той розмістив на дзвіниці святини, тобто максимально публічно. Саме це викликало критику і

¹⁸ KulturkircheKöln URL: https://www.kulturkirche-koeln.de/cont_2.lang.en.home.php (date of access: 06.05.2025).

¹⁹ Die Show 2025. KulturKirche Beeckerwerth. URL: <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> (date of access: 06.05.2025).

претензії тодішнього куратора «Documenta» Кароліни Христов-Бакарджієвої (Carolyn Christov-Bakargiev) до громади. Кароліна вважала, що глядач може почати помилково ототожнювати ці дві дуже різні мистецькі події²⁰. На перший погляд логіка суперечки була зрозуміла: так співпало, що в один час в одному місті, фактично в одному місці проводилися дві виставки і організатори однієї не хотіла, щоб її ідентифікували з іншою.

Насправді під поверхнею суперечки організаторів виставок фактично крилося зіткнення їх світоглядів, які проявилися відповідно у творчості (Банкенхол) чи організації творчості (Христов-Бакарджієва). Їх вони почергово означили у своїх інтерв'ю пресі. Кароліна у своєму підважила²¹ принцип, що мистецтво має бути для людей і створюватися людьми. Вона переконувала, що культурним продуктом, наприклад, помідора є його сік. На її ж думку собаки можуть брати участь у голосуванні. Точка зору скульптора була полярною: «Мистецтво створюється людьми для людей»²².

Позиція представників Церкви виявилася схожою і вона вдало цим скористалася: виставку скульптур відкривав єпископ Фульди²³ [куди входить м. Кассель – В. Б.], а доктор Бурхгард Пройслер (Burghard Preusler) з тієї ж єпархії вказував, що митцю дали можливість показати свою творчість у храмі, бо він «ставить людську фігуру в центр своєї творчості та шукає балансу між реальністю та поезією»²⁴.

²⁰ Farago J. Why museums are the new churches. *BBC.com*. 16 July 2015. URL: <https://www.bbc.com/culture/article/20150716-why-museums-are-the-new-churches> (date of access: 06.05.2025).

²¹ Vahland K. Über die politische Intention der Erdbeere. *Süddeutsche.de*. 08.06.2012. URL: <https://www.sueddeutsche.de/kultur/documenta-leiterin-carolyn-christov-bakargiev-ueber-die-politische-intention-der-erdbeere-1.1370514> (date of access: 06.05.2025).

²² Bildhauer Balkenhol wirft documenta-Chefin «Allmachtsgefühle vor». *HNA*. 01.06.2012. URL: <https://www.hna.de/kultur/documenta/bildhauer-wirft-documenta-chefin-allmachtsgefuehle-2340824.html> (date of access: 06.05.2025).

²³ Stephan Balkenhol in Sankt Elisabeth Kassel. *Katolische Kirche Bistum Fulda*. 30.05.2012. URL: https://www.bistum-fulda.de/bistum_fulda/kunst_musik/kunst/ausstellungen/balkenhol/bpd_20120530_01_Stephan_Balkenhol_in_Sankt_Elisabeth_Kassel.php (date of access: 06.05.2025).

²⁴ Bildhauer Balkenhol wirft documenta-Chefin «Allmachtsgefühle vor». *HNA*.

Слід зазначити, що такі дії Церкви не були спонтанними. Єпархія Фульди з 2002 р. послідовно організовувала показ²⁵ своїх мистецьких проєктів паралельно проведенню «Documenta», тобто щоп'ять років. Загалом такий прийом не сприймали негативно, виставки Церкви і виставка сучасного мистецтва в одному місті виглядали цілком органічно. Лише 2012 р. вийшов дещо конфліктним.

Прямо тоді у 2012 р., конфліктність стосунків між Церквою і світським мистецтвом й хиткість компромісів між ними тут же засвідчила ще одна міні-суперечка: скульптура Адама і Єви, яку Банкенхол розмістив усередині храму були без фігових листків – частина прихожан цим виявилася незадоволена²⁶.

Роблячи висновок можемо стверджувати, що з власної волі чи під впливом обставин але Церква у Німеччині завдяки Kulturkirche показала певний ступінь гнучкості і адаптації у своїх соціальних і культурних політиках – відповідно до секуляризованих реалій. Це дозволило для неї обстоювати свої позиції чи принаймні зберігати свою присутність у соціумі але використовувати при цьому не свої чи в крайньому випадку традиційно не властиві їй ресурси і інструменти одночасно зберігаючи свою ідентичність. Одночасно таке використання подекуди вносить Церкву у певні висококонкурентні сфери ринкової економіки. А це стає черговим випробовуванням її ідентичності. Проте варто знову згадати Жана-Поля Мартінона. Свою парадоксальну думку він говорив про музеї але, напевне, Церкви вона стосується ще більше: «Якщо майбутнє є дійсно тим, що непередбачуване, те, що знаходиться поза межами калькулятивного мислення, то воно не може зосереджуватися виключно на своєму виживанні»²⁷.

01.06.2012. URL: <https://www.hna.de/kultur/documenta/bildhauer-wirft-documenta-chefin-allmachtsgefuehle-2340824.html> (date of access: 06.05.2025).

²⁵ Kunst Raum Kirche. 30.05.2012 URL: https://www.kunstraumkirche.de/kunstraumkirche/2012-07-02_fruehere-docKIK-kunstprojekte.php (date of access: 06.05.2025).

²⁶ Ärger wegen Nacktheit: Wieder Diskussion um Kunst in St. Elisabeth. HNA. 17.05.2012. URL: <https://www.hna.de/kassel/aerger-wegen-nacktheit-wieder-diskussion-kunst-elisabeth-2321569.html> (date of access: 06.05.2025).

²⁷ Martinon J.-P. The Museum's Fourth... P. 116.

Використані джерела:

1. Ärger wegen Nacktheit: Wieder Diskussion um Kunst in St. Elisabeth. *HNA*. 17.05.2012. URL: <https://www.hna.de/kassel/aerger-wegen-nacktheit-wieder-diskussion-kunst-elisabeth-2321569.html> (date of access: 06.05.2025).
2. Bennet O. On religion and cultural policy: notes on the Roman Catholic Church. *International Journal of Cultural Policy*. 2009. Vol. 15, N 2. P. 155–170.
3. Bildhauer Balkenhol wirft documenta-Chefin «Allmachtsgeföhle vor». *HNA*. 01.06.2012. URL: <https://www.hna.de/kultur/documenta/bildhauer-wirft-documenta-chefin-allmachtsgefuehle-2340824.html> (date of access: 06.05.2025).
4. Die Show 2025. *KulturKirche Beeckerwerth*. URL: <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> (date of access: 06.05.2025).
5. Farago J. Why museums are the new churches. *BBC.com*. 16 July 2015. URL: <https://www.bbc.com/culture/article/20150716-why-museums-are-the-new-churches> (date of access: 06.05.2025).
6. Kirchengausschuss empfiehlt Aufgabe der Kulturkirche. *Bremische Evangelische Kirche*. 05.05.2023. URL: <https://www.kirche-bremen.de/aktuelles/presse-service/nachrichten-details/kirchengausschuss-empfoehlt-aufgabe-der-kulturkirche/> (date of access: 13.03.2025).
7. Kultur in Kirchen URL: <https://kulturkirchen.com/> (date of access: 06.05.2025).
8. KulturKirche2025 – Die Kirchen in der Kulturhauptstadtregion Chemnitz 2025. URL: <https://kulturkirche2025.de/> (date of access: 06.05.2025).
9. Kulturarbeit in Kirhen – Kulturkirchen. URL: <https://www.kultur-kirche.de/> (date of access: 06.05.2025).
10. KulturkircheKöln URL: https://www.kulturkirche-koeln.de/cont_2_lang_en.home.php (date of access: 06.06.2025).
11. Kulturkirchen URL: <https://www.kultur-kirche.de/kulturkirchen> (date of access: 06.05.2025).
12. Kunst Raum Kirche. 30.05.2012 URL: https://www.kunstraumkirche.de/kunstraumkirche/2012-07-02_fruehere-docKIK-kunstprojekte.php (date of access: 06.05.2025).
13. Martinon J.-P. The Museum’s Fourth Future. *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*. 2023. Vol. 7, N 1. P. 103–124.
14. Stephan Balkenhol in Sankt Elisabeth Kassel. *Katolische Kirche Bistum Fulda*. 30.05.2012. URL: https://www.bistum-fulda.de/bistum_fulda/kunst_musik/kunst/ausstellungen/balkenhol/bpd_20120530_01_Stephan_Balkenhol_in_Sankt_Elisabeth_Kassel.php (date of access: 06.05.2025).

15. Tomasetti B. «Eine von möglichen Antworten auf die Sehnsucht der Menschen». *Domradio.de*. 29.08.2019. URL: <https://www.domradio.de/artikel/eine-von-moeglichen-antworten-auf-die-sehnsucht-der-menschen-was-ist-eigentlich-eine> (date of access: 06.05.2025).

16. Vahland K. Über die politische Intention der Erdbeere. *Süddeutsche.de*. 08.06.2012. URL: <https://www.sueddeutsche.de/kultur/documenta-leiterin-carolyn-christov-bakargiev-ueber-die-politische-intention-der-erdbeere-1.1370514> (date of access: 06.05.2025).

References:

1. Ärger wegen Nacktheit: Wieder Diskussion um Kunst in St. Elisabeth. (2012, May 17). *HNA*. Retrieved from May 06, 2025 from <https://www.hna.de/kassel/aerger-wegen-nacktheit-wieder-diskussion-kunst-elisabeth-2321569.html> [in German]

2. Bennet, O. (2009). On religion and cultural policy: Notes on the Roman Catholic Church. *International Journal of Cultural Policy*, 15(2), 155–170. <https://doi.org/10.1080/10286630802609972> [in English]

3. *Bildhauer Balkenhol wirft documenta-Chefin «Allmachtsgefühle» vor.* (2012, June 1). Retrieved May 05, 2025, from <https://www.hna.de/kultur/documenta/bildhauer-wirft-documenta-chefin-allmachtsgefuehle-2340824.html> [in German]

4. Die Show 2025. (2025). *KulturKirche Beeckerwerth*. Retrieved May 05, 2025, from <https://www.kulturkirche.ruhr/tickets/index.php?cPath=31> [in German]

5. Farago, J. (2015, July 16). *Why museums are the new churches*. <https://www.bbc.com/culture/article/20150716-why-museums-are-the-new-churches> [in English]

6. Kirchengausschuss empfiehlt Aufgabe der Kulturkirche. (2023) *Bremische Evangelische Kirche*. Retrieved May 05, 2025, from <https://www.kirche-bremen.de/aktuelles/presse-service/nachrichten-details/kirchenausschuss-empfoehlt-aufgabe-der-kulturkirche/> [in German]

7. *Kultur in Kirchen*. (n.d.). Retrieved May 05, 2025, from <https://kulturkirchen.com/> [in German]

8. *KulturKirche2025*. (n.d.). Retrieved May 05, 2025, from <https://kulturkirche2025.de/> [in German]

9. *Kulturarbeit in Kirchen–Kulturkirchen*. (n.d.). Retrieved May 05, 2025, from <https://www.kultur-kirche.de/> [in German]

10. *KulturKircheKöln–Home*. (n.d.). Retrieved May 05, 2025, from https://www.kulturkirche-koeln.de/cont_2.lang_en.home.php [in German]

11. Kulturkirchen Vier signifikante Kulturkirchen werden ab 2025 für vier Jahre mit jeweils 240.000 Euro gefördert (n.d.). Retrieved May 05,

2025, from *Kulturarbeit in Kirchen – Kulturkirchen*. <https://www.kulturkirche.de/kulturkirchen> [in German]

12. *Kunst-Raum-Kirche Kunst Raum Kirche in der Elisabethkirche Kassel 2002, 2007, 2012*. (n.d.). Retrieved May 05, 2025, from https://www.kunstraumkirche.de/kunstraumkirche/2012-07-02_fruehere-docKIK-kunstprojekte.php [in German]

13. Martinon, J.-P. (2023). The Museum's Fourth Future. *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*, 7(1), 103–124. <https://doi.org/10.14394/eidos.jpc.2023.0007> [in English]

14. *Bistum Fulda* (2012, May 30) Stephan Balkenhol in Sankt Elisabeth Kassel. *Katholische Kirche Bistum Fulda*. Retrieved May 05, 2025, from https://www.bistum-fulda.de/bistum_fulda/kunst_musik/kunst/ausstellungen/balkenhol/bpd_20120530_01_Stephan_Balkenhol_in_Sankt_Elisabeth_Kassel.php [in German]

15. Tomasetti, B. (2019, August 29). *Was ist eigentlich eine Kulturkirche?* Domradio.de. Retrieved May 05, 2025, from <https://www.domradio.de/artikel/eine-von-moeglichen-antworten-auf-die-sehnsucht-der-menschen-was-ist-eigentlich-eine> [in German]

16. Vahland, K. (2012, June 8). *Über die politische Intention der Erdbeere*. Süddeutsche.de. Retrieved May 05, 2025, from <https://www.sueddeutsche.de/kultur/documenta-leiterin-carolyn-christov-bakargiev-ueber-die-politische-intention-der-erdbeere-1.1370514> [in German]